

**POSTRADZIECKIE WERSJE PAMIĘCI
W NAJNOWSZEJ LITERATURZE UKRAIŃSKIEJ**
**ПОСТСОВЕТСКИЕ ВЕРСИИ ПАМЯТИ
В СОВРЕМЕННОЙ УКРАИНСКОЙ ЛИТЕРАТУРЕ**
**POST-SOVIET VERSIONS OF MEMORY
IN CONTEMPORARY UKRAINIAN LITERATURE**

Oksana Pukhonska

Kijowski Uniwersytet imienia Borysa Grinczenki, Kijów — Ukraina,
o.pukhonska@kubg.edu.ua

Abstract: For the modern society it is very important to find some explanations of the historical events of the 20th century. The matter is that those events, which were so destructive with their totalitarian occupation, mass killing of the whole nations that they had a great influence on the behavior of people nowadays. It is extremely important that different cultural groups try to retrieve memory, which was lost in the result of different historical conditions. Literature has large contribution to this process by creating the artistic environment where the forgotten world can be remained with the help of memory. In the process of reflecting history modern literature very often creates the space of the retained and recovered memory. Arts also becomes the so-called therapy for societies, which have been injured as a result of genocide against the whole nations.

Słowa kluczowe: pamięć, trauma, literatura, totalitaryzm, posttotalitarna świadomość, amnezja kulturowa.

Ключевые слова: память, травма, литература, тоталитаризм, посттоталитарное сознание, культурная амнезия.

Keywords: memory, trauma, literature, totalitarianism, post-totalitarian consciousness, cultural amnesia.

Literatura nowoczesna w Ukrainie odzwierciedla mechanizm refleksji kulturowej nad aktualnymi wydarzeniami w społeczeństwie. Rewolucja godności i przeniesienie jej intencji na pole bitewne ukraińsko-rosyjskiej wojny w Donbasie ujawniły nowe aspekty walki o pamięć posttotalitarną i tożsamość narodową. Rewizji zostały poddane traumatyczne wydarzenia, których ukraińskie społeczeństwo doświadczyło w ciągu 70-letniej ekspansji radzieckiej. Według Ryszarda Nycza: „literatura nowoczesna jest literaturą doświadczenia (w jego nowych nowoczesnych wariantach), a nie, na przykład reprezentacji rzeczywistości czy autono-

micznej fikcji”¹. To znaczy, że aktualne wydarzenia przywracają pamięć przeszłości w taki sposób, że staje się ona przedmiotem współczesnej refleksji, aktem literackiego przewartościowania otaczających nas realiów społeczno-kulturowych.

Wobec tego wypada wyróżnić co najmniej dwa chronologiczne etapy, reprezentujące memoriastyczne modele recepcji postradzieckiej rzeczywistości w literaturze ukraińskiej:

— lata 90. XX wieku, kiedy obserwujemy aktywne próby zmierzenia się z totalitarnym doświadczeniem oraz wpisać go w konteksty niepodległości;

— lata 2000. Akurat wtedy dochodzi do radykalnego przemyślenia doświadczenia totalitarnego oraz jego wpływu na zachowanie społeczeństwa w warunkach zglobalizowanej nowoczesności.

Pierwsze lata niepodległości są okresem euforii odrodzenia państwowości, kiedy przed młodym państwem odkrywają się nowe perspektywy, a razem z tym uwidoczniają się dawne klęski i utraty. Należałoby przede wszystkim zwrócić uwagę na konflikt generacji, w którego świetle odbijają się najważniejsze transformacje kulturowe owego czasu. Współdziałanie w zbyt wąskiej przestrzeni kultury przedstawicieli trzech pokoleń prowokują stanowiska zróżnicowane, często konfrontacyjne wobec innych, jeżeli chodzi o interpretację przeszłości w tekstach literackich. Starsi pisarze (Pawło Zagrebelny, Ołes Honczar, Roman Iwanyczuk) proponowali zmianę literackiego kanonu w taki sposób, ażeby oficjalną literaturę byłego realizmu socjalistycznego zastąpić wersją literatury historycznej. Głównym jej celem miało być przywrócenie przedkolonialnego dyskursu bohaterskiego, powołanego do odrodzenia tożsamości narodowej. Taka reaktualizacja historii dawnej (z okresu Rusi Kijowskiej oraz Państwa kozacko-hetmańskiego) okazała się projektem mało skutecznym, chociażby ze względu na nowe wyzwania posttotalitarnego świata. Dorota Kołodziejczyk nadmienia, że „powrót do korzeni, do przedkolonialnego autentyczności jest niemożliwy, bo pamięć, uprzednia do kolonialnej nie istnieje”². Przemiany literackie w kulturach Zachodu tuż po Drugiej wojnie światowej odrzuciły historyzm jako wersję aktualnej reprezentacji przeszłości. Historię w literaturze zastąpił dyskurs doświadczenia.

Próbą rewanżu artystycznego okazała się też twórczość pisarzy, którzy debiutowali w latach 60. tak zwanej kulturowej odwilży (Lina Kos-

¹ R. Nycz, *Literatura nowoczesna wobec doświadczenia*, [w:] *Literackie reprezentacje doświadczenia*, pod red. W. Boleckiego, E. Nowackiej, Warszawa 2007, s. 12–13.

² D. Kołodziejczyk, *Postkolonialne odzyskiwanie pamięci: zawłaszczenia, fabulacje, niesamowite odpominanie*, [w:] *Od pamięci biodziedzicznej do postpamięci*, pod red. T. Szostak, R. Sendyki i R. Nycza, Warszawa 2013, s. 278.

tenko, Dmytro Pawłyyczko, Ivan Dracz i in.). Oni przejęli na siebie rolę apologetów odrodzenia literatury ukraińskiej przez kultywowanie we własnej twórczości narodowych tradycji i symboli. Jednak ani wyraźne zaangażowanie narodowe, ani tradycyjne formy jego realizacji w utworach literackich nie okazały się w nowych czasach zabiegiem skutecznym.

Największe zainteresowanie społeczne na początku lat 90. XX stulecia wywołały teksty młodych pisarzy (Jurij Andruchowycz, Oksana Zabuzko, Wasyl Kozelanko, Oleś Uljanenko, Jewhen Paszkowski). Autorzy ci próbowali wpisać własne dzieła w kontekst nowoczesnych dyskursów postzależnościowych. Według Oli Hnatiuk, młodzi pisarze ukraińscy początku lat 90. występują w literaturze jak inni wobec jakiegokolwiek tradycji narodowej i społecznej³. W pierwszych latach niepodległości jeszcze nie myśleli w kategoriach pamięci, preferując natomiast dyskurs dekolonizacji kultury w różnych postaciach. Ich dzieła były jednocześnie rewizją postradzieckiej stagnacji społeczeństwa ukraińskiego oraz próbą wpisywania literatury w *mainstream* sztuki światowej. Tamara Hundorowa mówi o postmodernistycznej koncepcji pisania, która, zdaniem badaczki, dokładnie odzwierciedla postczarnobylską świadomość ówczesnych Ukraińców⁴. Młodzi pisarze biorą na siebie rolę apologetów nowych stylów, form, tematów literackich. Wszystkie aspekty tematyczne powieści lat 90. tak czy inaczej związane są z zagubieniem jednostki w świecie po totalitaryzmie. Społeczeństwo ukraińskie odczuwało brak pamięci, która została przechowana za murami archiwów służb specjalnych lub znajdowała się na marginesie postradzieckiej historiografii. Jednocześnie zauważamy nadmiar pamięci traumatycznej, istniejącej przeważnie w rodzinnych lub indywidualnych wspomnieniach. Właśnie taka sytuacja spowodowała, że dzieła pisane przez młodych autorów w pierwszym dziesięcioleciu po upadku ZSRR reprezentują totalitarną przeszłość według następujących modeli:

- ucieczka od przeszłości;
- poszukiwanie pamięci;
- alternatywna historia *vs* prawdziwa pamięć.

W pierwszym przypadku mamy do czynienia z próbą odrzucania pamięci totalitaryzmu w utworach młodych pisarzy. Literatura, ich zdaniem, miała być refleksją nowego doświadczenia. O tym właśnie chodziło i Andruchowyczowi w *Московиаде* (1993) (*Moskowiada*), i Oksanie Zabuzko w powieści *Польові дослідження з українського сексу* (1996) (*Badania terenowe nad Ukraińskim seksem*). Oboje autorów ujmują pamięć to-

³ O. Hnatiuk, *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003, s. 69.

⁴ Т. Гундорова, *Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн*, Київ 2005.

talitarną jako taką, dla której nie ma miejsca w żadnym dyskursie kultury nowoczesnej. Nie rozpatrują pamięci jako konstruktu, raczej są skłonni do traktowania jej jako elementu destrukcyjnego, zagrażającego potencjalnemu odrodzeniu społeczeństwa ukraińskiego. Zarazem ani Zabużko, ani Andruchowycz w wymienionych utworach nie mogą odejść od analizy wpływu totalitarnego doświadczenia na zachowania bohaterów swych powieści.

Otto fon F. z *Moskowiady* Andruchowycza okazuje się w centrum upadku sowieckiego państwa. Za taką metaforą odczytujemy też ruinę ostatniego europejskiego imperium, i dekonstrukcję mitologii totalitarnej, i fukhujamowski *koniec historii*. Otto nie przejmuje się ani przyszłością ani przeszłością. Ważne jest to, co przeżywa tu i teraz. W powieści wciąż postrzegamy pragnienie bohatera nie tyle wyjechać z Moskwy, ile pozbyć się ZSRR w sobie. Według Andruchowycza, taki wariant pożegnania z przeszłością wydaje się najbardziej skuteczny. Jak zauważa Aleida Assmann, „nowa nacja ma oddzielić się od wspomnień o przeszłości”⁵.

Andruchowycz zostawia kwestię przeszłości otwartą. Jego Otto fon F. ucieka z Moskwy. On jest przekonany, że „nie można na długo zostawać w miejscu, gdzie popełniłeś samobójstwo”⁶, żeby pokonać w sobie niewolnika. Protagonista powieści reprezentuje charakterystyczną wizję całego narodu ukraińskiego. Jego ewolucja to także symboliczny powrót narodu do ojczyzny z wieloletniej sowieckiej niewoli. I głównym zadaniem na dziś jest „dożyć do jutra”.

Bohaterka Oksany Zabużko przebywa w Stanach Zjednoczonych jako wykładowczyni kultury ukraińskiej dla amerykańskich studentów. Warunki, w których znalazła się Ukraina w latach 90., mają głęboki wpływ na jej postawę wobec przeszłości oraz teraźniejszości. Poznanie zachodniego świata wolności jeszcze bardziej aktualizuje problem braku swobody indywidualnej. Zdaniem Dariusza Skurczewskiego, jednym z wykładników przebudowanej w wyniku kolonizacji kultury „jest jej automarginalizacja, przejawiająca się [...] kompleksem niższości w kontaktach kulturowych z przedstawicielami społeczeństw wolnych”⁷. Relacje osobiste bohaterki Zabużko z przeszłością są uwarunkowane przez jej dotychczasowe doświadczenia, przede wszystkim naznaczone traumą rodzinną. Okazuje się, że pochodzi z rodziny represjonowanej, dorastała

⁵ A. Ассман, *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*, пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін, Київ 2012, s. 85, [tłum. własne — O. P.].

⁶ Ю. Андрухович, *Московиада*, Івано-Франківськ 2000, s. 150, [tłum. własne — O. P.].

⁷ D. Skurczewski, *Literatura jako kompensacja. Inteligencja *compador* wobec dyskursu hegemonicznego (wstęp do teorii zjawiska)*, [w:] *(P)o zaborach, (p)o wojnie, (p)o PRL. Polski dyskurs postzależnościowy dawniej i dziś*, pod red. H. Gosk i E. Kraskowskiej, Kraków 2013, s. 396.

w atmosferze powszechnego strachu, prześladowań i milczenia. Stąd pochodzi gorzka świadomość automarginalizacji wobec otoczenia. To potwierdza ironiczne samookreślenie bohaterki, która deklaruje własną osobowość w sposób następujący:

[...] i ktoś ty, waćpanna, taka, te, *Ukrainian* cholerna, dziecię kwaterunkowego bloczyska na kijowskim wygwizdowie, z którego przez całe życie bez skutku usiłujesz się wyrwać⁸.

Zadanie „wydostać się” zostaje głównym celem w jej życiu.

Poza tym *Badania terenowe nad ukraińskim seksem* Zabużko reprezentują postradziecką literaturę, angażującą się w proces *poszukiwania własnej pamięci*, którą jednak postrzega z pewnym dystansem. Jak zauważa Agata Bielik-Robson, „to, co pamiętane, to ślady doświadczeń, które okazały się zbyt traumatyczne dla świadomości, by ta mogła zdać z nich sprawę tu i teraz”⁹. Protagonista *Badań terenowych...* ucieka od sowieckiej przeszłości. Utrzymuje więc, że

jednak skoro ani w historii rodziny, ani w historii narodu nic innego nie można wygrzebać, to powolutku przyzwyczajają się człowiek do dumy z tego właśnie – patrzcie tylko, jak nas bito, a myśmy jeszcze nie umarli¹⁰.

Dopiero w drugiej połowie lat 90. XX wieku następuje przełom w stosunku wobec przeszłości, to znaczy uświadomienie tego, że ucieczka i wymazywanie z pamięci doświadczeń totalitaryzmu naraża kulturę ukraińską na swoistą ułomność. Uniknąć rozwikłania przeszłości, tak czy owak, się nie udaje. W takim kontekście pojawia się wersja historii alternatywnej. Proponując wariant interpretacji „co byłoby, jeśli by...” Wasyl Kożelanko w powieści *Дефілада в Москві* (1997) (*Defilada w Moskwie*) kształtuje inną historię Ukrainy i Europy. Punktem wyjściowym akcji dzieła pisarz wybiera II wojnę światową. To wydarzenie faktycznie zmieniło przebieg historii. Jakakolwiek pamięć przedwojenną zastąpiła trauma właśnie wojny. Artystyczna wizja historii Kożelanki ciekawa o tyle, o ile odbiega od oficjalnej prawdy o wojnie. Przecież na Ukrainie, zarówno, jak i w innych państwach byłego Związku Sowieckiego, sakralny mit wielkiego zwycięstwa armii radzieckiej nie był poddany żadnej rewizji.

Wasyl Kożelanko oddaje wygraną w wojnie Hitlerowi. Jednak to nie usprawiedliwia oczekiwań ani Ukraińców, ani innych narodów względem Hitlera i Stalina. Autor powieści faktycznie demaskuje istotę tota-

⁸ O. Zabużko, *Badania terenowe nad ukraińskim seksem*, przeł. K. Kotyńska, Warszawa 2008, s. 41.

⁹ A. Bielik-Robson, *Słowo i trauma: czas, narracja, tożsamość*, „Teksty Drugie” 2004, nr 5, s. 28.

¹⁰ O. Zabużko, op. cit., s. 148.

litaryzmu, potwierdzając, że on nie ma podwójnej interpretacji: Druga wojna światowa okazała się zwycięstwem jednej totalitarnej ideologii nad drugą. Z tego powodu ludność zamieszkująca *ziemie skrwawione* (według Tymothiego Snydera) nie miała żadnej szansy na rozwój swych projektów państwowości poza obrębem nowego imperium.

Z początkiem nowego tysiąclecia zmieniły się wytyczne kulturowe nie tylko na Ukrainie, ale również w całym świecie. Jak zauważa Oksana Zabuzko:

w pierwszym dziesięcioleciu XXI wieku literatura ukraińska z różnych części Ukrainy odczuła, że o kulturze i pamięci historycznej musimy mówić cofając się do tego punktu, w którym one zostały przerwane¹¹.

Już w latach 2000. pojawiają się dzieła literackie, dla których pamięć staje się potężną strategią artystyczną w procesie desowietyzacji kultury ukraińskiej. Po ważnych wydarzeniach społeczno-politycznych (chodzi o protesty przeciwko ograniczeniom swobody słowa po zabójstwie dziennikarza Heorhija Gongadzego, o ruchu społecznym „Ukraina bez Kuczmy”, Rewolucję Pomarańczową) bohater literatury teraz, jak nigdy dotychczas, przejawia dojrzałość w skonfrontowaniu się z bolesną przeszłością. Wydane były liczne powieści, w których pamięć o terrorze XX wieku okazuje się główną kwestią treściową. Mówimy o *Нені Очмі* (2002) (*Niezwykli*) Tarasa Prochaški, *Теме для медитації* (2004) (*Temacie dla Medytacji*) Leonida Kononowycza, *Весілля з Європою: роман-продибашка* (2008) (*Weselu z Europą*) Antona Sanczenki, *Музеї покинутих секретів* (2009) (*Muzeum porzuconych sekretów*) Oksany Zabuzko, *Століття Якова* (2010) (*Stuleciu Jakuba*) oraz *Соло для Соломії* (2013) (*Solo dla Solomei*) Wołodymyra Łysa, *Инге* (2012) (*Inge*) Serhija Hermana. Tak intensywne zainteresowanie przeszłością (przede wszystkim przeszłością pod znakiem traumy) wskazuje na to, że społeczeństwo ukraińskie już zupełnie przezwyciężyło swój strach przed zagrożeniem jej powrotu.

Tak więc można wyodrębnić następujące aspekty w literaturze po roku 2000.:

- powrót do traumy przeszłości;
- demaskowanie sowieckich mitów;
- nowoczesna wojna o pamięć.

Powrót do traumatycznej przeszłości i pierwszą literacką próbą jej przezwyciężenia jest powieść *Тема для медитації*. Dzieło Leonida Kononowycza reprezentuje postkatastroficzną prozę o poszukiwaniu siebie w przeszłości i teraźniejszości. Główny bohater Jur, będąc na progu śmierci, ma na celu rozliczyć się za doznane krzywdy wobec siebie i swych

¹¹ O. Забушко, *Український палімпсест*, Київ 2014, s. 340, [tłum. własne — O. P.].

bliskich ze strony już nieistniejącego formalnie państwa totalitarnego, które pozostało w ludziach, popełniających niegdyś okropne morderstwa. Wspomnienia z tych przykrych czasów nigdy go nie zostawiały. W ciągu wielu lat próbował on je odsunąć od siebie, ażeby nauczyć się żyć od nowa. Inna rzeczywistość (upadek systemu radzieckiego, doświadczenie obcej wojny, a więc ludzkiej śmierci w innych warunkach) zmieniła sposób postrzegania własnej przeszłości. Zdaniem Justyny Tabaszewskiej, „wspomnienie, którym nadany jest nowy sens, mimo, że w dalszym ciągu wpływają na życie podmiotu, mogą pozwolić na zakorzenienie w terażniejszości przy jednoczesnym zachowaniu bolesnej, ale koniecznej dla utrzymania tożsamości, przeszłości”¹². Ponieważ autor umieszcza swojego bohatera w warunkach sytuacji granicznej, czyli pomiędzy życiem a śmiercią, te bolesne wspomnienia stają się punktem wyjściowym na drodze do przezwyciężenia właśnie śmierci. Poszukiwanie sprawiedliwości staje się dla Jura ważniejsze od fizycznego istnienia.

Demaskowanie sowieckich mitów okazało się procesem zbyt skomplikowanym, ponieważ spowodowało duży sprzeciw wśród adeptów radzieckiej tożsamości. Przecież wymowność owych mitów wynika z pamięci o Drugiej wojnie światowej, właściwie z wygraną w niej Sowietów. W pierwszej kolejności chodzi o mit tak zwanego sowieckiego ludu. Rzecz polega na tym, że w ten sposób zostali zdefiniowani w przekazie propagandowym obywatele Związku Radzieckiego, którym odmówiono możliwości przynależności narodowej. Po upadku ZSRR rolę zwycięzcy wzięli na siebie Rosjanie, uznając siebie za spadkobierców sowieckiego państwa. Ukraińcy natomiast byli usunięci z mitu Wielkiej Wojny Ojczyźnianej jako zdrajcy i kolaboranci. Taki kształt mitu wojny został poddany rewizji w powieści *Танго смерти* (2012) (*Tango śmierci*) Jurija Wynnyczuka. Dzieło reprezentuje pamięć osobnego bohatera. Ma ono charakter mistyczny, ponieważ ukrywa w sobie tajemnice zamkniętego kręgu: życie — śmierć — życie. Główną uwagę autor poświęca okresowi II wojny światowej oraz stratom ludności różnego pochodzenia — Ukraińców, Żydów, Polaków, Niemców, którzy zostali niewinnymi ofiarami tej niesamowitej zbrodni uczynionej według planów Hitlera i Stalina. Mimo umiejętnej intrygi fabularnej czy też kolizji miłosnych w powieści zostaje zobrazowana tragedia represji masowych oraz zagłady Żydów, Polaków, Ukraińców w obozach koncentracyjnych (według obliczeń historyków, we lwowskim obozie Janowskim zostało zamordowanych około dwieście tysięcy osób). W powieści Wynnyczuka fakty historyczne przeplatają się z historią wymyśloną, odzwierciedla-

¹²J. Tabaszewska, *Trauma — kategoria estetyczna?*, [w:] *Trauma, pamięć, wyobraźnia*, Kraków 2011, s. 19

jącą charakterystyczne wyobrażenia autora o dziejach przedwojennego i wojennego Lwowa. Przecież

każda reprezentacja historii [...] zawiera w sobie wyobrażane powtórzenie doświadczonego i uświadomionego. Jest to pokazanie historii odbieranej z punktu widzenia teraźniejszości, co w pewien sposób ulega przepowiadaniu przez współczesnych ludzi i powtórzeniu przez wyobraźnię¹³.

Pisarz akcentuje uwagę na próbie przypomnienia przeszłości poprzez odszyfrowanie formuły dawnego zapomnianego tanga, ale tkwi w tym również jego plan nawiązujący do pokonania amnezji kulturowej. I chociaż przypomnienie przeszłości kojarzy się z traumą sprzed lat, to jednak właśnie ono promuje przezwytyczenie urazy.

Jednym z najmniej zauważalnych okazał się *mit przestrzeni*. W ideologicznej retoryce okresu powojennego przestrzeń zagłady i zagrożenia była kojarzona przeważnie z dużymi miastami lub miejscami największych bitew. Natomiast do dziś istnieją przestrzenie, które w swym czasie nie uzyskały głosu – są one postrzegane jako miejsca żywej pamięci. Jej lokalny charakter ma dla współczesnego odbiorcy czasem większe informacyjne znaczenie w porównaniu z historią znaną. O tym pisze Wołodmyr Łys w powieści *Solo dla Solomei*, reprezentując wojenne wydarzenia na tle małej wołyńskiej wsi i losów jej mieszkańców. Ponadto pisarz przedstawia posttotalitarne ujęcie Ukrainy w inny sposób. Jak ta mała wieś, Ukraina poprzez nowe spojrzenie na sowiecką przeszłość, zdobywa się jednak na swój głos w postsowieckiej recepcji totalitaryzmu.

Łys, jak i poprzednio Zabuzko w *Muzeum porzuconych sekretów*, pokazuje, że prawdziwym bohaterem wojny jest nie tyle sowiecki żołnierz, co zwykły, pospolity człowiek. Większość nowoczesnych pisarzy ukraińskich oddają głos właśnie takiemu bohaterowi. Snyder o podobnej sytuacji pamiętania o ofiarach pisze:

Nikt wśród tych 14 milionów zabitych nie był jednak żołnierzem służby czynnej. Większość stanowili kobiety, dzieci i starcy, wszyscy bezbronni¹⁴.

W tej powieści autor poddaje też reinterpretacji rolę i znaczenie kobiety w sowieckim społeczeństwie. Traktowanie kobiety Ukrainki według Łysa jest całkiem konwencjonalne, typowe dla okresu totalitaryzmu, to znaczy, że jest ona odbierana jako „podmiot seksizmu” (G. C. Spivak). Jednak Łys akcentuje owo pytanie w inny sposób. Ze względu na feministyczną istotę nacji ukraińskiej stawia w centrum reinterpretacji dziejów XX wieku właśnie kobietę, doceniając z jednej strony jej sakralizowaną

¹³ T. Gundorova, op. cit., s. 117.

¹⁴ T. Snyder, *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, przeł. B. Pietrzyk, Warszawa 2011, s. 8.

rolę opiekunki ognia domowego i rodziny, lecz z innej strony pokazując kobietę jako najbardziej bezbronną ofiarę systemu totalitarnego. Kobieta w tamtych czasach, zastępując zaginionych ojców, braci, mężów oraz synów, brała na swoje barki odpowiedzialność za wychowanie kolejnego pokolenia. Autor nie tylko nawiązuje do zapomnianej urazy kobiety w okresie totalitarnym, tu chodzi o takie rozumienie historii, które przybliży ją współczesnym czytelnikom i czyni czymś namacalnym, osiągalnym doświadczeniem, mimo terminu przedawnienia.

Jednym z najbardziej aktualnych mitów przeszłości, które do dziś tworzą efekt obecności ZSRR jest mit o strasznym banderowcu. *Чорний ліс* (2015) (*Czarny las*) oraz *Червоний* (2012) (*Czerwony*) Andrija Koko-tiuchy, jak i częściowo wymienione powyżej powieści, unicestwiają takie rozumienie obrazu ukraińskiego nacjonalisty, pod względem tego, że jeżeli nazistowska czy sowiecka inwazja były o charakterze kolonialnym, nacjonalizm ukraiński był wyłącznie antykolonialny. Broni on prawa Ukrainy do niepodległości.

Współczesna wojna o pamięć toczy się zarówno na polach bitewnych ukraińskiego Donbasu, jak i na łamach tekstów publicystycznych bądź właśnie literackich. Rewolucja godności i jej odgłosy na Krymie i Donbasie to są nowoczesne wersje walki o prawdziwą pamięć sowieckiej przeszłości. Podtrzymywanie wśród mieszkańców tych regionów mitów o rajskim życiu w ZSRR doprowadziło do zniekształcenia i tak zagrożonej tożsamości narodowej oraz do wzmocnienia wiary w nieodwracalne i bezalternatywne zjednoczenie się z Rosją. W perspektywie było to rozumiane przez lokalne środowiska Donbasu jako droga do odrodzenia byłego Związku Radzieckiego.

Wiadomo, że radziecki system totalitarny legitymizował swój *status quo* przez pośrednictwo właściwej mitologii traktującej komunizm jako absolutne dobro i przyszłość świata. Poza tym w świadomości mieszkańców Wschodu jest brany pod uwagę fakt, że, jak zauważa historyk Oleksandr Zinchenko, ta Rosja, do której oni dążą, to przede wszystkim spadkobierca byłego państwa totalitarnego. Stąd też wiara w to, że *prawdziwi* Ukraińcy pochodzili z ZSRR, a *nieprawdziwi* byli postrzegani jako nacjonałiści kolaborujący z nazistami¹⁵.

Chodzi w tym przypadku o próby zawładnięcia pamięcią zbiorową we współczesnym społeczeństwie. O tym świadczą powieści Haliny Wdowyczenko *Маріупольський процес* (2015) (*Mariupolski proces*), Jewhena Położija *Лобайськ* (2015) *Howajsk*, Wasyla Szklara *Чорне сонце* (2015) (*Czarne słońce*). Dzieła te różnią się problematyką, sposobem opowiada-

¹⁵ О. Зінченко, *Війна міфам*, [в:] *Війна і міф. Невідома Друга світова*, за ред. О. Зінченка, В. В'ягровича, М. Майорова, Харків 2016, s. 9.

nia, tłem emocjonalnym, typem bohaterów etc. Powieść *Wdowyczenko* ilustruje poszukiwanie porozumienia pomiędzy Ukrainą Zachodnią, której tożsamość apeluje do wolności człowieka, do możliwości indywidualnych wyborów i narodowościowej samoidentyfikacji, a Ukrainą Wschodnią, broniącą się przed jakimikolwiek zmianami, postrzeganymi jako zagrożenie. *Howajsk* Położija natomiast zmierza ku ujawnieniu wyników wieloletniego utrzymywania mieszkańców Wschodu w niewoli mitów o tragedii upadku ZSRR, o konieczności związku z Rosją, jako starszym bratem słowiańskim, o zbrodniach banderowców i nacjonalistów, zmuszających do wyrzeczenia się ojczystego dla nich języka rosyjskiego, prawosławnej cerkwi moskiewskiej etc. Wasyl Szklar w *Czarnym Słońcu* apeluje do narodowych symboli ukraińskich, co wskazuje na to, że odzyskiwanie pamięci powinno wyrastać ponad okres totalitarny, zmierzając ku źródłom, korzeniącym się w czasach prehistorycznych, tak zwanych Ukrow, powołanych „walczyć o chwałę Włodzimierzowego trójzęba”¹⁶.

Cechą wspólną wymienionych dzieł literackich okazuje się przedstawienie mentalnego podziału świata na *swoich* i *obcych* przede wszystkim w granicach jednego państwa i jednej historii, niestety postrzeganej w odmienny sposób przez Wschód i Zachód. Projekt „dwie Ukrainy”, niegdyś opisany przez Mykołę Riabczuka¹⁷, pozostaje wciąż aktualny, a nawet osiąga bardzo duży wpływ na obywateli wschodu tego kraju. Wobec tego nie dałoby się ominąć konfrontacji istniejącego konfliktu światopoglądowego na poziomie postrzegania wartości przez obywateli Zachodniej i Środkowej Ukrainy a ukraińskiego Wschodu. Największe napięcie w tym konflikcie zostało ujawnione w okresie Euromajdanu. Takie rozgraniczenie metaforyczne, wskazujące na odmienne rozumienie przeszłości przez różne regiony kraju, mocno oddziałuje też na relacje rodzinne. Do tego dochodzi już podczas Pomarańczowej rewolucji, kiedy zostają one uznane za powszechne przypadki rozerwania ślubów albo wyrzeczenia się dzieci przez rodziców w wyniku krańcowo różnych poglądów politycznych. W czasie wojny w Donbasie liczba takich przykładów znacznie wzrasta. W literaturze zostaje to zobrazowane jako jeden z najbardziej emocjonalnych i jednocześnie najostrejszych motywów. Jewhen Położij opisuje historię piętnastoletniego Serhija z Doniecka, którego ojciec został ochotnikiem batalionu *Donbas*, a matka wyszła za mąż za separatystę. Tragedia dziecięcego doświadczenia w tym przypadku polega nie tyle na istocie wojny czy śmierci, którą chłopiec ujrzał na ulicach rodzinnego miasta, czy rozwodzie jego rodziców, ile w bezwzględnym zaufaniu matki w idee, które w gruncie rzeczy są

¹⁶ В. Шкляр, *Чорне Сонце*, Харків 2015, s. 27

¹⁷ Zob.: M. Riabchuk, *Dwie Ukrainy*, Wrocław 2005, [tłum. własne — O. P.].

absolutnie dla niej niezrozumiałe. Serhij z całkiem dojrzałym podejściem do sytuacji stwierdza:

Matkę ja bardzo kocham, ale nie rozumiem. I nie to, że ona porzuciła ojca. To akurat można wytłumaczyć, czasami ludzie się rozstają. Ja nie rozumiem, jak można było wyrzucić całe swoje życie, wszystkie swoje 37 lat na tę brzydką śmieciarke? Po co? Za jakiś tam *ruski świat*, o którym ona przed wiosną 2014 roku nawet nie słyszała?¹⁸

Dla dziecka okazuje się zbyt traumatycznym nagłe zerwanie ze zwykłym trybem życia, rodzinnym miejscem, lecz ono dokonuje świadomego wyboru zacząć życie od nowa. To akurat ten przypadek, kiedy, jak zauważył w swym czasie Jaques Le Goff, dziecko – mimo nacisku środowiska zewnętrznego – w dużej mierze samodzielnie buduje swoją pamięć¹⁹.

Narrator *Czarnego słońca* Wasyla Szklara zwraca uwagę na to, że współczesna wojna jest walką dziecięcą. To znaczy, że do broni stają najmłodsi 18–19-letni, którzy poprzez swoją naiwność i maksymalizm mają poczucie pewności siebie i spełnienia obowiązku wobec ojczyzny, która po raz kolejny broni się przed okupantem. Zerwanie relacji rodzinnych w przypadku tej powieści nie jest motywem odrębnym, ono staje się częścią mozaiki, jedną z najokropniejszych tragedii narodowej. Pomiędzy innymi narrator wspomina, że jeden z bohaterów – Aksion z Ługańska – „niedawno został sierotą, bo wyrzekli się go ojciec i matka za to, że dołączył do banderowców jeszcze na Majdanie”²⁰. Tak zwana *międzyzynność* wspomnianego motywu rozwija się już wtedy, kiedy Aksion zostanie śmiertelnie ranny w Iłowajsku. Najgorsze jest to, że rodzice już nigdy nie docenią ofiary syna, która była złożona na ołtarzu walki o przyszłość.

Hałyna Wdowyczenko zwraca się do nieco odmiennej wersji zniszczenia rodzinnych wartości. Rodzina bohaterki Olgi poprzez wojnę okazała się po różnych strony barykady, zarówno fizycznie jak i ideowo. Matka i starsza siostra wyjechały do Kijowa. Brat Witiok walczy po stronie separatystów. Olga razem ze starą niepełnosprawną babcią została w domu, od czasu do czasu chowając się przed ostrzałem i wybuchami w piwnicy. Do pojawienia się w ich domu jeńca Romana, ukraińskiego żołnierza ze Lwowa, dziewczyna nie zastanawia się ani nad istotą wojny, ani nad tym, kto, o co i przeciwko czemu walczy. Dziewczyna okazuje się na skrzyżowaniu wyborów i światopoglądów. Jej zwykły do-

¹⁸ Є. Положій, *Львівський: розповіді про справжніх людей*, Харків 2015, s. 226, [tłum. własne – O. P.].

¹⁹ J. Le Goff, *Historia i pamięć*, przeł. A. Gronowska, J. Stryczyk, Warszawa 2007, s. 43.

²⁰ В. Шкляр, op. cit., s. 39.

tychczas świat został zburzony w momencie, gdy ona dowiaduje się, że Ukraina może być jednolitą poprzez różnorodność jej regionów. W trakcie zobrazowanych przez autorkę powieści wydarzeń Olga spostrzeża całkowite przekształcenie brata, który

do niedawna zostawał po dziecięcemu śmieszny, zwisłouchy i naiwny. A teraz on – Tarpan. Groźny, wulgarny, obojętny do swoich [...]. Kogo on broni?²¹

Tak więc okazuje się, że aktualne do dziś zniekształcenie wartości, bierność i uległość wobec narzuconej z zewnątrz propagandy – to są rzeczy głęboko zakorzenione w mentalności przeciętnych obywateli ukraińskiego Wschodu. W czasie ustanowienia na okupowanych przez separatystów terenach ich władzy wyrzeczenie się rodziców bądź dzieci staje się praktyką powszechną. W krytycznych momentach historii, kiedy społeczeństwo broni się przed zagrożeniem zwykłego trybu życia takie praktyki są stosowane z nową siłą.

Podsumowując, należy podkreślić, że współczesna literatura ukraińska teraz jak nigdy dotychczas angażuje się w proces odzyskiwania straconej pamięci. I jeżeli w latach 90. XX stulecia autorzy dzieł literackich poszukiwali nowego języka i stylu pisania, to rzeczywistość dzisiejsza prowadzi ich ku tematów wówczas odrzucanym lub niezauważanym. Przede wszystkim ku tej traumatycznej pamięci, wyznaczającej współczesną tożsamość Ukraińców.

Bibliografia

- Bielik-Robson A., *Słowo i trauma: czas, narracja, tożsamość*, „Teksty Drugie” 2004, nr 5, s. 28.
- Hnatiuk O., *Pożegnanie z imperium. Ukraińskie dyskusje o tożsamości*, Lublin 2003, s. 69
- Kołodziejczyk D., *Postkolonialne odzyskiwanie pamięci: zawłaszczenia, fabulacje, niesamowite odpominanie*, [w:] *Od pamięci biodziedzicznej do postpamięci*, pod red. T. Szostak, R. Sedyki i R. Nycza, Warszawa 2013.
- Le Goff J., *Historia i pamięć*, przeł. A. Gronowska, J. Stryczyk, Warszawa 2007, s. 43.
- Nycz R., *Literatura nowoczesna wobec doświadczenia*, [w:] *Literackie reprezentacje doświadczenia*, pod red. W. Boleckiego, E. Nowackiej, Warszawa, 2007, s. 12–13.
- Riabchuk M., *Dwie Ukrainy*, tłum. z ukr., Wrocław 2005.
- Skurczewski D., *Literatura jako kompensacja. Inteligencja compador wobec dyskursu hegemonnicznego (wstęp do teorii zjawiska)*, [w:] *(P)o zaborach, (p)o wojnie, (p)o PRL. Polski dyskurs postzależnościowy dawniej i dziś*, pod red. H. Gosk i E. Kraskowskiej, Kraków 2013, s. 396.
- Snyder T., *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, przeł. B. Pietrzyk, Warszawa 2011, s. 8.

²¹ Г. Вдовиченко, *Мариупольський процес*, Харків 2015, s. 179, [tłum. własne – O. P.].

-
- Tabaszewska J., *Trauma — kategoria estetyczna?*, [w:] *Trauma, pamięć, wyobrażenia*, Kraków 2011, s. 19.
- Zabużko O., *Badania terenowe nad ukraińskim seksem*, przeł. K. Kotyńska, Warszawa 2008, s. 41.
- Андрухович Ю., *Московиада*, Івано-Франківськ 2000, s. 150.
- Ассман А. *Простори спогаду. Форми та трансформації культурної пам'яті*, пер. з нім. К. Дмитренко, Л. Доронічева, О. Юдін, Київ 2012, s. 85.
- Вдовиченко Г., *Маріупольський процес*, Харків 2015, s. 179.
- Гундорова Т., *Післячорнобильська бібліотека. Український літературний постмодерн*, Київ 2005.
- Забужко О., *Український палімпсест*, Київ 2014, s. 340.
- Зінченко О. *Війна міфам*, [w:] *Війна і міф. Невідома Друга світова*, за ред. О. Зінченка, В. В'ятровича, М. Майорова, Харків 2016, s. 9.
- Положій Є., *Ловайськ: розповіді про справжніх людей*, Харків 2015, s. 226.
- Шкляр В., *Чорне Сонце*, Харків 2015, s. 27.

